

De juridische en politieke positie van natuur en dier

ISVW 2 mei 2018

Door Paul Cliteur

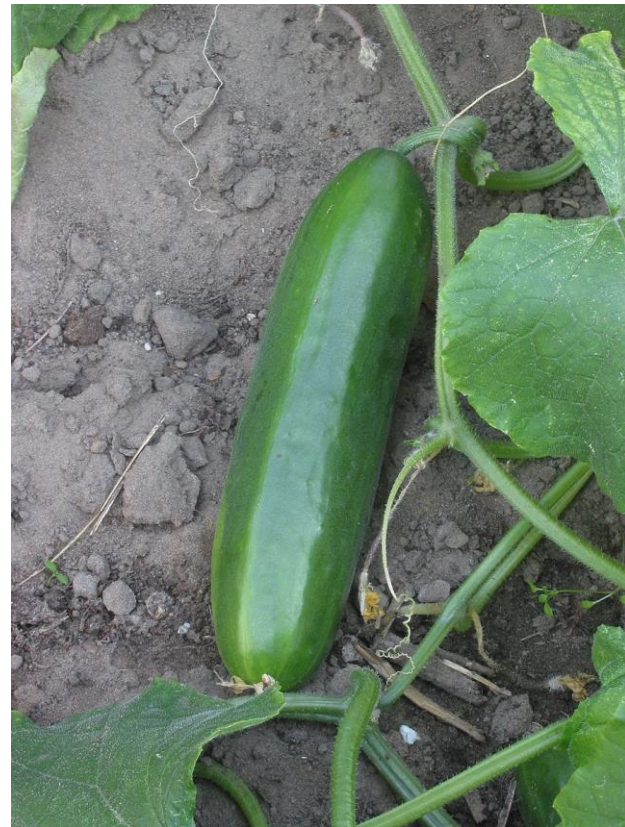
www.paulcliteur.nl

Komkommer en niet-komkommer

- In beginsel kan je de wereld indelen zoals je wilt, bijvoorbeeld in komkommers en niet-kommers
- In menselijke dieren en niet-menselijke dieren
- In Nederlanders en niet-Nederlanders
- In “wij” en “zij”

Wat te doen met komkommers?

- Je kan komkommers gaan vereren
- Een komkommerreligie gaan beginnen
- Komkommers heilig verklaren
- Komkommers taboe verklaren

Consequenties verbinden aan die indelingen

Je kunt ook juridische consequenties verbinden aan die indelingen, bijvoorbeeld: “Alle komkommers hebben rechten, niet-komkommers niet”

- Recht op water
- Recht op verzorging
- Recht om niet te worden opgegeten
- Recht op zonlicht

Dieren

- Vragen die we stellen over komkommers kunnen we ook stellen over dieren
- Er is een groeiende beweging van mensen die zich zorgen maakt over dieren
- Sommigen zeggen: “Dierenleed is onze morele blinde vlek”
- Darwin, dier en recht (Cliteur)

Een moreel probleem

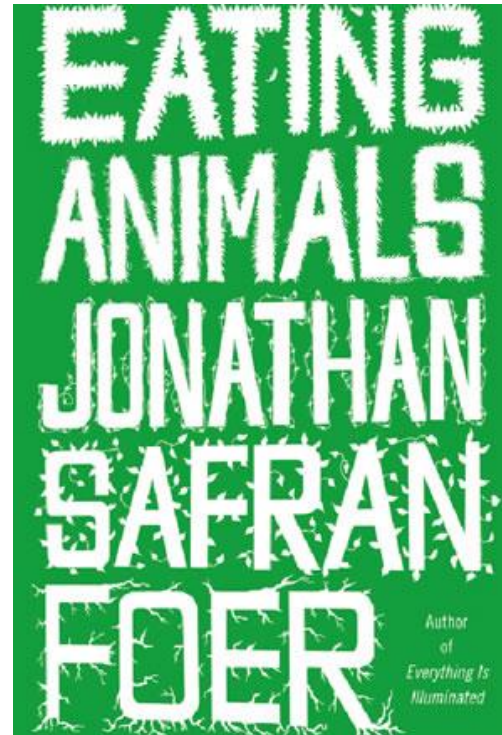
Brengt de zorg voor dierenwelzijn met zich mee dat het wettelijk zou moeten worden verboden dieren onverdoofd ritueel te slachten?

Juridisch kader: drie uitgangspunten

Eerste uitgangspunt:

Mensen eten vlees. Dat is niet verboden.

Dat verbieden zou het meest diervriendelijk zijn

Andere praktijken die we bij wet verbieden

- Moord
- Doodslag
- Oplichting
- Ook verbieden we mishandeling van dieren

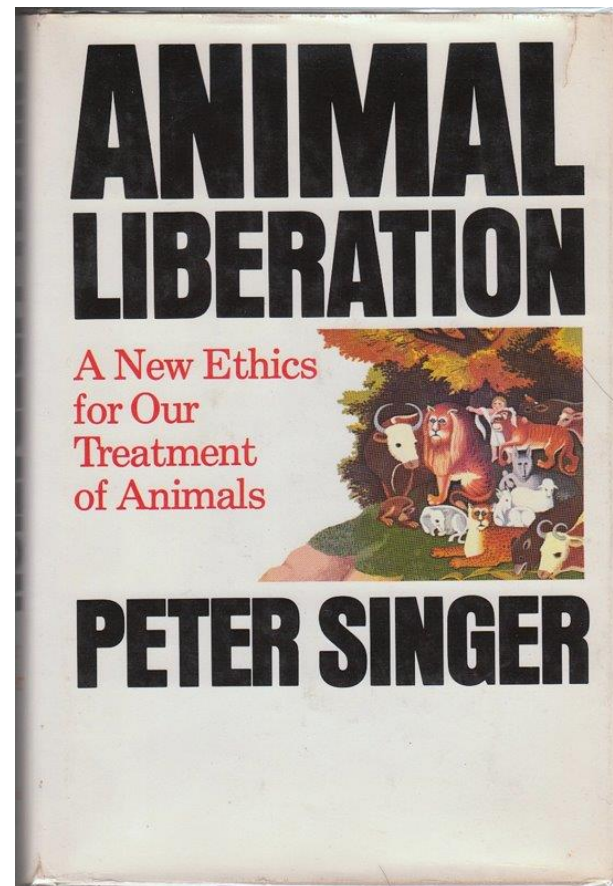
Waarom dan niet vlees eten ?

Tweede uitgangspunt

Staten maken wetten
waarin “humane slacht”
wordt voorgeschreven:
verdoving

Dierenbeschermingswet-
ten stellen eisen ten
aanzien van
dierenwelzijn

Derde uitgangspunt:

- uitzonderingen op “humane slacht” zijn mogelijk op basis van religieuze voorschriften
- Discussie over “verdoving” of “bedwelming”

***Hoofdregel* humane slacht: voorafgaande bedwelming**

Uitzondering: art. 44, lid 3 Gezondheids- en
welzijnswet voor dieren:

“Het slachten van dieren zonder voorafgaande
bedwelming volgens de israëlitische of de
islamitische ritus is toegestaan.”

Voorstel Partij voor de Dieren

Wijziging art. 44, lid 3 GWWD:

“Het slachten van dieren volgens de Israëlitische of de islamitische ritus is slechts toegestaan, indien de slachtdieren voorafgaand zijn bedwelmd.”

Protest van religieuze groeperingen

Argumenten voor het protest:

1. De onverdoofde slacht is niet dieronvriendelijker
2. Het verbieden van de onverdoofde slacht is een schending van de vrijheid van godsdienst

Eerste discussie: wie voelt pijn?

Dit is een discussie voor biologen, pijn-
deskundigen, fysiologen, dierenartsen,
anesthesisten et cetera.

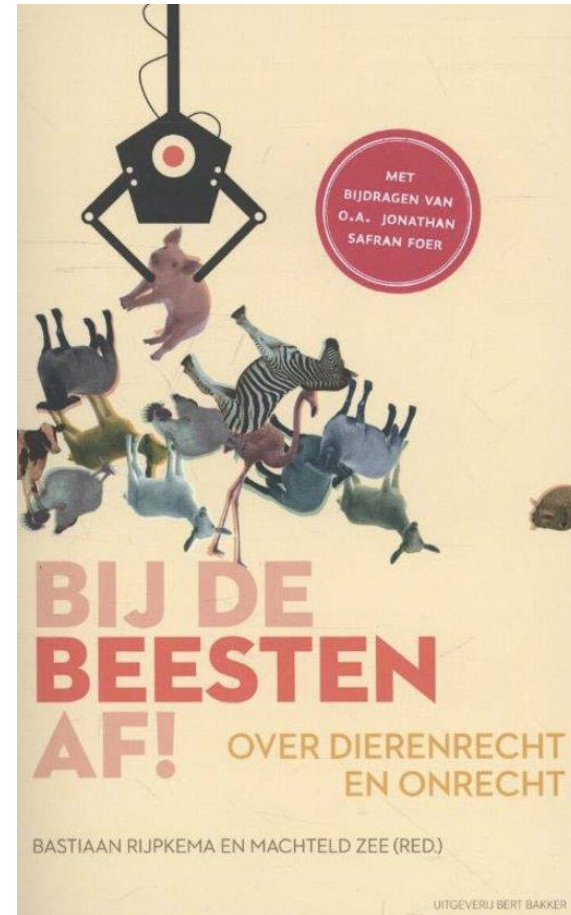
Wij laten die discussie buiten beschouwing.
Wetenschappelijke consensus: verdoving is
diervriendelijker.

Wiens pijn is relevant?

- Peter Singer, Jeremy Bentham en de “utilistische traditie”: lijden
- “Diervriendelijk” is: minder lijden
- “Dieronvriendelijk” is: meer lijden

Pijn van dieren niet relevant?

Borgman, Erik, “‘Vlees met de ziel, met het bloed er nog in, mag u niet eten’ (Genesis 9:4). Het belang van ritueel slachten als uiting van respect”, in: Rijkema en Zee, red., *Bij de beesten af*, Amsterdam 2013, pp. 47-63.

Ander criterium voor dier(on)vriendelijkheid

- Erik Borgman hanteert ander criterium: de “waardigheid van dieren”
- Ritueel slachten accentueert de “waardigheid”
- “Ritueel slachten markeert dat dierenleven meer is dan een functie of een instantie (...)”.
- Het bestrijden van pijn en lijden kan nooit het overkoepelende doel van de strijd om de erkenning van de waardigheid van dieren

Waardigheid van dieren

- Wat hebben dieren voor baat bij een “waardigheid” die hen meer pijn oplevert?
- Eskens, Erno, *Een beestachtige geschiedenis van de filosofie*, ISVW Uitgevers, Leusden 2015.

Ethische discussie gaat over:

Tot zover “dierenwelzijn”. Nu:
“godsdienstvrijheid”.

Wat moet prevaleren?

- a. Dierenwelzijn?
- b. Vrijheid van godsdienst?

Vrijheid van godsdienst: wanneer beschermd?

(a) Er moet sprake zijn van godsdienst

(b) Er moet geen sprake zijn van een
beperkingsclausule

EVRM art. 9

IVBPR art. 18

Grondwet art. 6

In verband met toetsingsrecht aan verdragen

- EVRM en IVBPR van belang
- EVRM art. 9, lid 1:

Vrijheid van godsdienst

Lid 2, beperkt door:

- a. De wet
- b. Nodig in democratische samenleving
- c. Met oog op: openbare veiligheid,
bescherming van gezondheid en moraal ..

Mogelijke standpunten

1. Onverdoofd ritueel slachten is geen onderdeel van godsdienst (lid 1, art. 9 EVRM)
2. Onverdoofd ritueel slachten is wel onderdeel van godsdienst maar moet worden *beperkt* (lid 2, art. 9)
3. Onverdoofd ritueel slachten is wel onderdeel van godsdienst en moet/mag *niet* worden beperkt o.g.v. lid 2, art. 9

Onverdoofd ritueel slachten geen onderdeel van religie

Wanneer maakt iets deel uit van een religie?

- a. Als de gelovigen het het zo ervaren
- b. Als de geestelijk leider het zegt
- c. Als het heilig boek het aangeeft

Wie mag oordelen over wat de religie inhoudt ?

Standpunt bij sommigen in de kamer: daarover gaat de religieuze gemeenschap

Maar stel die is verdeeld ...

Mag de rechter en de wetgever criteria hanteren voor “religie”? En zo ja, welke?

Er zijn geen criteria: iedereen zelf bepalen

- Missionary Church of Kopimism in Sweden (2012)
- Delen van informatie door CTRL+C and CTRL+V (copy and paste) is “religieus”
- Kerk is erkend in Zweden
- Standpunt van Zweedse rechter: overheid kan niet onderscheiden wat serieuze religie is en wat niet

Voor- en nadeel van “geïndividualiseerd” standpunt

De overheid mengt zich niet in geloofszaken

Maar:

Het holt de geloofsvrijheid uit, want iedereen kan iets als religieus benoemen

Feitelijk effect: meer beperkingen nodig

Historisch kader: immorele religieuze praktijken

Eerste voorbeeld:

- Genesis 22 Bevel aan Abraham om zijn zoon te offeren
- Azteken die kinderen offeren om zonnegod tevreden te houden

Is dit “religieus”?

Mogelijk antwoord

- Dit is te “immoreel” om “religieus” te kunnen zijn
- Standpunt is niet: “dit is religieus, maar moet worden beperkt” (lid 2, art. 9 EVRM)
- Standpunt is: “het is niet als religieus te erkennen”

Is “religie” een moreel geladen notie?

- Kan het zijn dat we “religie” moreel moeten interpreteren?
- Met andere woorden: als iets grof onrechtvaardig of immoreel is *kan* het niet “religieus” zijn?
- Als we die weg volgen kan niet alleen het meerderheidsprincipe doorslaggevend zijn voor de vraag of iets “religie” is.

W. Somerset Maugham

“If 50 million people say something foolish, it is still foolish”.

(Rolf Dobell, *The Art of Thinking Clearly*, p. 16).

Kan je dat ook zeggen van “religieus”?

Als 50 miljoen mensen iets “religieus” noemen dan kan het nog steeds “niet-religieus” zijn !

Immorele religieuze praktijken (vervolg)

Voorbeeld twee:

- Het verbranden van heksen. Religieus?
- Exodus 22:17: “Een tovenaars mag niet in leven blijven”.
- Jean Bodin: vóór verbranden van heksen
- Gelovigen geloofden in hekserij en meenden dat verbranding religieuze plicht was

Immorele religieuze praktijken (vervolg)

Voorbeeld drie:

Kruistochten. Religieuze plicht?

Paus Urbanus II: Oproep tot eerste kruistocht op
27 november 1095, Concilie van Clermont

“God wil het”.

Werd door geloofsgemeenschap ervaren als
religieuze plicht.

Conclusies ten aanzien van voorbeelden

1. Wat als religieuze plicht wordt gezien verschilt sterk door de tijd heen
2. Sommige dingen worden tegenwoordig te immoreel geacht om als “religieus” te kunnen gelden

Religie en immoraliteit

- Kan een hele religie “immoreel” zijn?
- Kunnen onderdelen van een religie “immoreel” zijn?

Of is religie uit de aard der zaak “goed”?

Herbert Spencer (1820–1903)

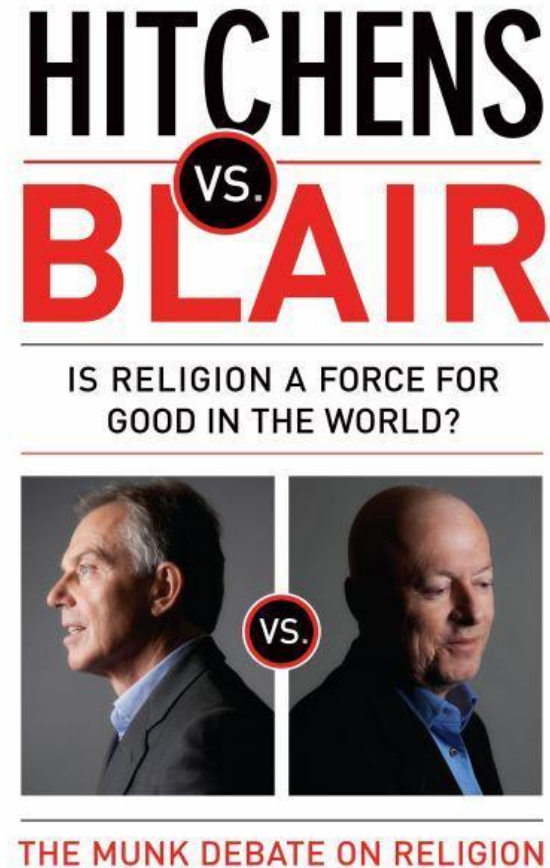
“The truly religious element of Religion has always been good; that which has proved untenable in doctrine and vicious in practice, has been its irreligious element; and from this it has been undergoing purification”.

Het concept “religie”

Debat, Toronto, 26
November 2010

Volkomen verwarring
over wat “religie” is.

Wat Hitchens als
“religieus” bekritiseert
erkent Blair niet als
“religie”.

Twée concepten van “religie”

- Sociaal-wetenschappelijk
- Beschrijvend
- Niet normatief
- Perspectief van gelovige
- Prescriptief
- Normatief

Hitchens, Russell,
Dawkins, Sam Harris

Karen Armstrong, Tony
Blair, Alistair McGrath

Welk concept “religie” moet jurist hanteren?

- Mogelijk antwoord: dat van Blair
- Dus een normatief concept
- Wat “religie” betekent in art. 9 EVRM is wat we als zodanig kunnen erkennen

Een nieuwe visie op godsdienstvrijheid

- Cliteur, Paul, [“Criteria voor juridisch te beschermen godsdienst”](#), in: *Nederlands Juristenblad*, afl. 44/45, 14 december 2012, pp. 3090-3096.

Criteria voor normatief gebruik van “religie”

Eerste principe: religie mag niet gewelddadig en wreed zijn, lijden vergroten (exit: kruistochten, kinderooffers, heksenverbranding)

Tweede principe: religie mag *anderen* geen schade toebrengen

(exit gewetensbezwaren tegen inenting)

Criteria voor normatief gebruik van “religie” (vervolg)

Derde principe: religie moet gelijkheidsbeginsel honoreren

Martin Luther King in 1955 over Rosa Parks (1913-2005) die niet op wilde staan voor blanke in de bus

Martin Luther King

If we are wrong, the Supreme Court of this nation is wrong. If we are wrong, the Constitution of the United States is wrong. If we are wrong, God Almighty is wrong. If we are wrong, Jesus of Nazareth was merely a utopian dreamer that never came down to earth.

Vierde principe

- Redelijkheid van de religie
- Met bewijslast bij wie zich op een religieuze vrijheid beroept ?
- William Kingdon Clifford (1845-1879)

Het principe van Clifford

“It is wrong, always, everywhere and for anyone, to believe anything upon insufficient evidence. If a man, holding a belief which he was taught in childhood or persuaded afterwards, keeps down and pushes away doubts which arise about it in his mind, purposively avoids the reading of books and the company of man that call in question or discuss it (...) the life of that man is one long sin against mankind”. Uit: *The Ethics of Belief* (1876).

Hermeneutisch kader

Vier principes tesamen geven een hermeneutisch kader hoe we “religie” moeten lezen in wetten, grondwetten en verdragen

Conclusie: niet ondenkbaar om praktijken die strijden met deze principes “niet-religieus” te noemen

Vier principes toegepast op onverdoofd ritueel slachten

1. Het vergroot lijden
2. Het voegt schade toe aan *anderen*
3. Het strijdt met het gelijkheidsbeginsel
4. Het is onredelijk

Derhalve het gebod of de praktijk om onverdoofd ritueel te slachten kan *niet* als “religieus” worden erkend.

Niet erkend als “religieus” betekent: niet beschermd door godsdienstvrijheid.

Contra argument 1

1. Het wordt al zo lang als religieus gezien

(Antwoord: traditie is geen argument. Er zijn slechte tradities: vrouwenbesnijdenis, weduwenverbranding)

Illustratie weduwenverbranding

General Sir Charles James Napier was the British Army's Commander-in-Chief in India.

A “prescient general”, “beneficent governor” and “just man”, according to the text on the statue of him on Trafalgar Square, London.

Napier

“You say that it is your custom to burn widows. Very well. We also have a custom when men burn a woman alive, we tie a rope around their necks and we hang them. Build your funeral pyres; beside it, my carpenters will build a gallows. You may follow your custom. And then we will follow ours”.

Uit: Steyn, Mark, *America Alone: The End of the World as we know it*, Regnery Publishing, Inc., Washington, DC 2006, p. 193.

Contra argument 2

2. Interpretatieve terughoudendheid:

“Wij” kunnen niet voor de gelovigen gaan uitmaken wat tot “hun” geloof behoort.

Anders zou de rechter een theoloog moeten zijn.

Reactie op “interpretatieve terughoudendheid”

“De” gelovige bestaat niet. Verschillende gelovigen denken verschillend

De moefti van Dehli in een fatwa uit 1935: verdoven mag, als het dier maar niet wordt gedood. De verdoving moet “reversibel” zijn.

Moeten we dan gaan moefties tellen?

Rector Al Ahzar Universiteit

Rector van de Al-Azhar Universiteit van Cairo in 1982: “Stunning would not make the practice unislamic”.

Bron: Lerner, Pablo, & Mordechai Rabello, Alfredo, “The Prohibition of Ritual Slaughtering (Kosher Schechita and Halal) and Freedom of Religion of Minorities”, in: *Journal of Law and Religion*, Vol. 22, No. 1, (2006/2007), pp. 1-62, p. 12.

Jodendom en onverdoofd ritueel slachten

Norman Solomon (*geb.* 1933) schrijft: “Not all Jews are equally strict in their observance of kashrut (what is or is not kosher). Some Reformers reject the system entirely, stressing that the essence of Judaism is ethics, not diet (...).”

Bron: Solomon, Norman, *Judaism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2000 (1996), p. 90.

Tweede benadering

Onverdoofd ritueel slachten is wel “religieus”,
maar de religieuze vrijheid moet worden beperkt:

- Bij wet
- Nodig in democratische samenleving
- In licht van bepaalde waarden

Tekst art. 9, lid 2 EVRM

Freedom to manifest one's religion or beliefs shall be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary in a democratic society in the interests of public safety, for the protection of public order, health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others.

Wie zijn die “others” ?

Kunnen ook dieren (niet-menselijke dieren) worden gezien als de “others” ?

“for the protection of public order, health or morals”.

De veranderingen op het terrein van “morals”

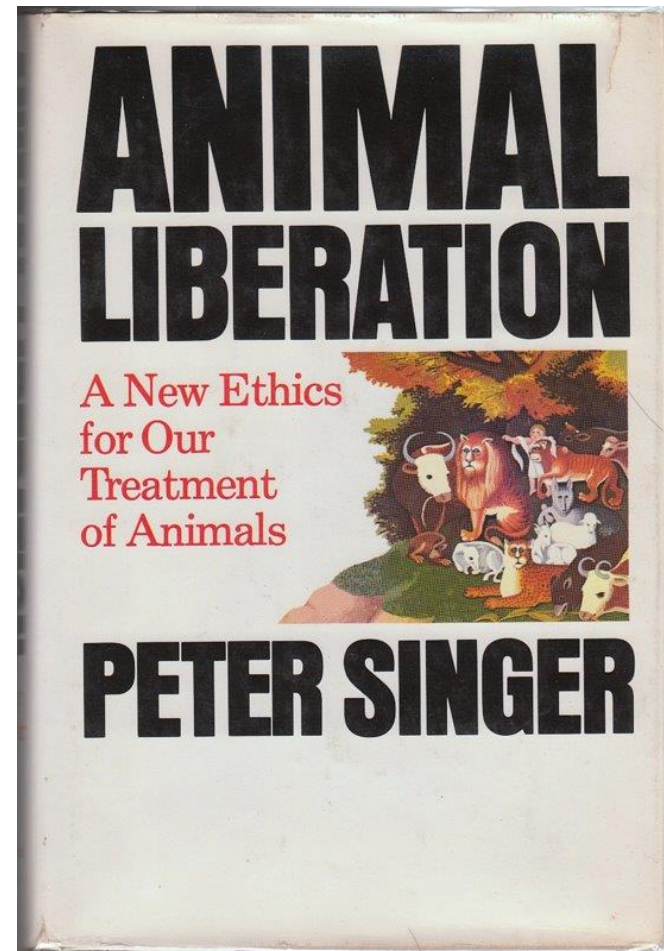
Verandering van de moraal

Peter Singer

“Dierenbevrijding” (1975)

Utilist:

- Gevolgen centraal
- Lijden centraal

Bij de beesten af (2013)

- [Leidenlawblog.nl/article s/food-for-thought](http://Leidenlawblog.nl/article/s/food-for-thought)
- Janneke Vink

Jeremy Bentham (1789)

- The question is not can they reason, nor can they talk, but can they suffer
- *An Introduction to the principles of morals and legislation* (1789)
- Contra kantianisme van Borgman

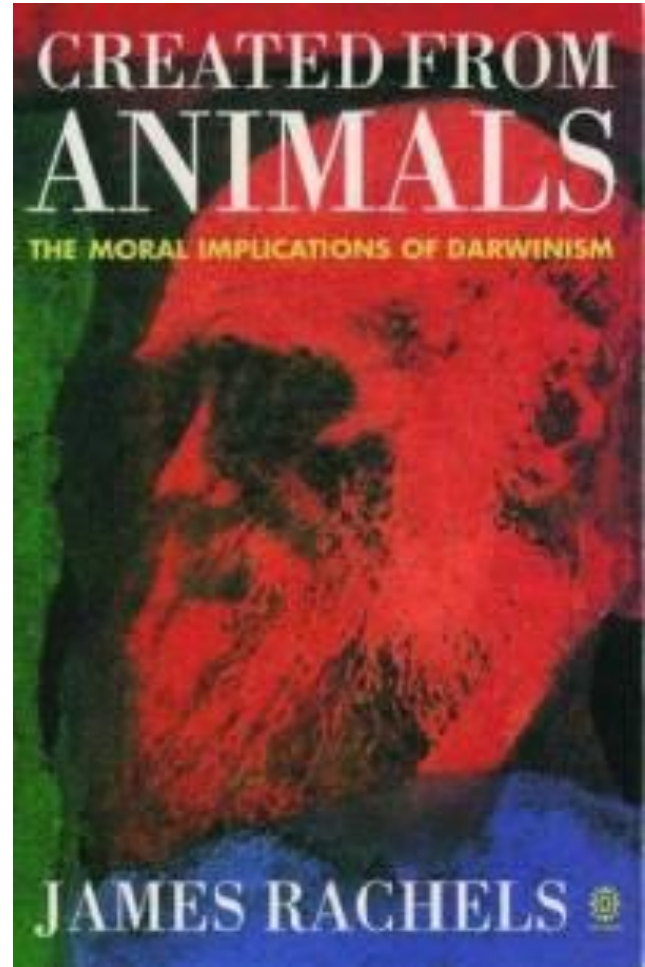
Arthur Schopenhauer (1788-1860)

- Kant: “Menselijke waardigheid”
- Sluit dieren uit
- Kriticus van Kant: Schopenhauer
- Wat is er duidelijker dan dat de dieren absoluut gelijk zijn aan mensen?

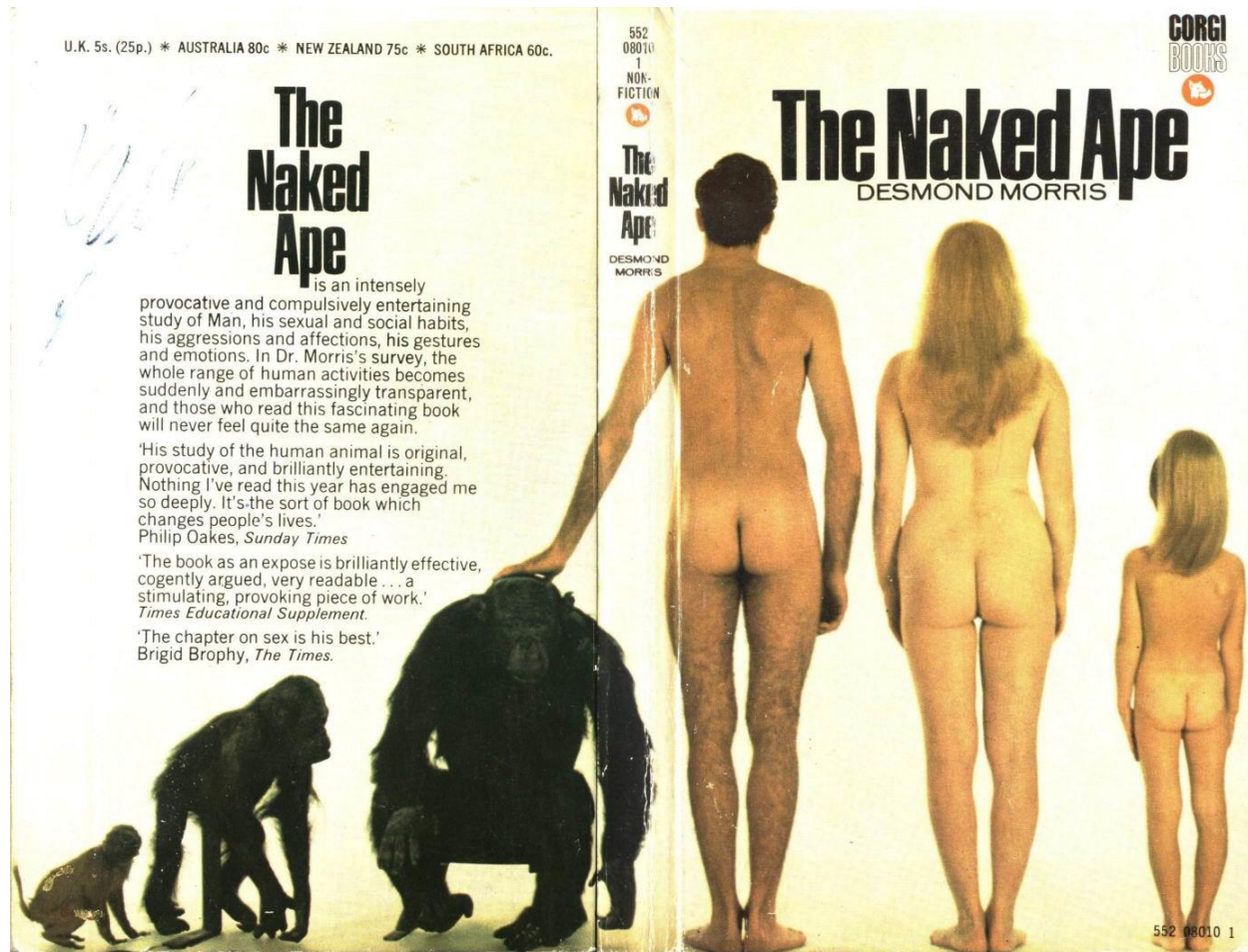

Betekenis van darwinisme

- James Rachels (1941-2003)
- Haalt het darwinisme the mens omlaag of het dier omhoog?

Opkomst van ethologie

Verdrag van Lissabon

- (...) States shall, since animals are sentient beings, pay full regard to the welfare requirements of animals (...)
- Sentient beings ....